

УДК 94(477)“1941/1945”

Віктор ТРОЯН

ШТРАФНІ ФОРМУВАННЯ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ: МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Автор розглядає маловідомі до недавнього часу сторінки історії – створення та діяльність штрафних формувань. На основі раніше проведених досліджень на цю тему автор показує реальну картину створення, поповнення і застосування штрафних формувань на фронтах війни.

Ключові слова: загороджувальний загін, штрафний батальйон, штрафна рота, постійний склад, змінний склад, військовий трибунал.

Постановка проблеми. 70 років тому, 28 липня 1942 року НКО, Верховний головнокомандувач Й. В. Сталін підписав наказ № 227, відомий як “Ні кроку назад!”

На літо–осінь 1942 року бойова ініціатива знову перейшла до німців. Прорахунки, допущені Ставкою ВГК і командуванням ряду фронтів в оцінці ситуації, призвели до нових поразок радянських військ у Криму, під Харковом, на південній ділянці радянсько-німецького фронту. Ворог просунувся на глибину 500–650 км, вийшов до Волги і Головного Кавказького хребта. Загальні безповоротні втрати радянських Збройних сил становили 2 млн. 64 тис. чоловік. Разом з пораненими досягли 4,3 млн. чоловік. Втрати озброєння становили: 10 300 танків, близько 40 тис. гармат і мінометів, більше 7 тис. літаків [11, с. 92].

Уперше після початку війни Сталін наважився сказати правду про реальний стан на фронтах, про те, що “відступати і надалі – означає загинути і втратити нашу Батьківщину” [3, с.74]. Головну причину подібного він побачив у відсутності дисципліни в діючій армії. І одним з найважливіших каральних заходів наказ № 227 визначив впровадження у Червоній армії штрафних формувань.

Але в наказі № 227 нічого не сказано про те, хто ж дійсно винен у поразках Червоної армії влітку 1942 року. На думку Сталіна, винні були “панікери”. Так, певною мірою вони негативно впливали на хід бойових дій. Але справжнім винуватцем невдач була Ставка ВГК, і в першу чергу Сталін. Винні і члени Ставки, які не змогли, а частина і не хотіла відстояти свою думку перед Верховним головнокомандувачем.

Аналіз актуальних досліджень. Створені ще в роки братовбивчої громадянської війни штрафні формування стали масовим явищем у період Великої Вітчизняної війни, коли штрафників було десятки тисяч.

Їх бойове застосування до цього часу залишається однією із самих темних, спірних і маловивчених сторінок історії – жодна інша тема не породила стільки міфів, чуток і легенд.

Одні з них романтизують образ приреченого на загибель бійця, і тому він нічого не боїться, і зброю йому потрібно здобути в рукопашному бою з озброєним, але морально слабкішим ворогом, не готовим до такої відчайдушної рішучості. Інші описують жахи нелюдського ставлення до солдат і офіцерів, яких за проступки і порушення статуту, часто ненавмисні і навіть незначні, а то і просто з антипатії начальників, перетворювали в гарматне м'ясо і відправляли на смерть практично без шансів вижити. Безумовно, в усіх цих міфах є достатня міра істини.

Що ж було правдою, а що додумано і фальсифіковано? Звернемося до документів, спогадів воєначальників і самих штрафників.

Тема штрафних формувань у Радянському Союзі була заборонена, тому отримати архівні документи з цієї тематики було практично неможливо. Навіть енциклопедичні видання нічого про них не повідомляють. Лише в енциклопедії “Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.” (видання 1985 р.) є інформація: “Штрафна частина – спеціальне військове формування для відбування покарання за карні і військові злочини, скоєні у воєнний період. Застосовувалися на найбільш небезпечних ділянках бойових дій” [7, с. 123].

Підвищена зацікавленість штрафними формуваннями з'явилася в другій половині 80-х років ХХ століття. І не тільки тому, що в 1988 році вперше з моменту підписання наказ № 227 був повністю надрукований. Перебудова і гласність дозволили звернути увагу на “білі плями” історії.

Переважає більшість публікацій на тему штрафних формувань належить російським вченим. Ці публікації можна розподілити на такі групи:

- енциклопедичні видання. Це шостий том “Военной энциклопедии” (2002 р.); восьмий том “Военной энциклопедии” (2004 р.);
- документальні видання, які спеціально не присвячені штрафним формуванням, але в них є дані про їх створення та діяльність. Це збірки документів і матеріалів: директиви і накази командування періоду громадянської війни, накази НКО СРСР 1941–1945 рр., документи і матеріали про визволення Ленінграда, Курська, Сталінграда, Берліна, щоденники і листи солдат РККА і вермахта, агентурні повідомлення, протоколи допитів;
- спогади учасників війни, у тому числі і тих, хто командував штрафними формуваннями, і тих, хто воював у їх складі;

- публікації, безпосередньо присвячені штрафним формуванням. Це насамперед фундаментальне дослідження Володимира Оттовича Дайнеса “Штрафбаты и заградотряды Красной Армии” [4]. Воно базується на архівних матеріалах, численних свідченнях ветеранів, відтворює реальну картину створення, поповнення і бойового застосування штрафних формувань на фронтах Великої Вітчизняної війни;
- праці зарубіжних дослідників і письменників;

Аналіз цих груп публікацій показує, що вони мають широкий спектр думок стосовно створення і використання загороджувальних загонів і штрафних формувань, при цьому часто діаметрально протилежних.

Мета статті – на основі виданої літератури розглянути хід створення і застосування штрафних формувань на фронтах діючої армії в роки Великої Вітчизняної війни.

Виклад основного матеріалу. Потрібно відмітити, що “піонерами” у справі створення штрафних підрозділів у тій страшній війні були гітлерівці.

Так, радянські штрафбати створювалися на зразок німецьких, але як не парадоксально це чути, по своїй суті були набагато гуманнішими. До речі, автор сценарію документального фільму “Штрафбат” Е. Володарський стверджує, що в гітлерівських військах штрафників не було [2, с. 123]. У книзі А. Васильченка “Штрафбаты Гитлера. Живые мертвецы вермахта” розглядається історія створення і використання штрафних підрозділів вермахту. Автор стверджує, що практика штрафних батальйонів була запозичена Сталіним у Німеччини [7, с. 38].

Досвід створення подібного роду формувань був і в Червоної армії, але в 1942 році було простіше показати, що ворог першим розпочав їх створення. Ідеологія того часу не дозволяла заплямувати Червону армію – потрібен був приклад ворога, щоб виправдати власні рішення про створення подібних підрозділів. Усього за період війни через штрафні формування пройшло біля 80 тис. чоловік.

Наказ НКО № 227 вимагав військовим радам фронтів, їх командувачам “сформувати в межах фронту від одного до трьох (виходячи з ситуації) штрафних батальйонів (по 800 чоловік), куди направляти середніх і старших командирів і відповідних політпрацівників всіх родів військ за порушення дисципліни через боягузтво та нестійкість. Поставити їх на найбільш важкі ділянки фронту, щоб дати їм можливість змити кров’ю свої злочини перед Батьківщиною”. У межах армії формувалося від п’яти до десяти штрафних рот чисельністю 150–200 чоловік кожна, куди з тих же підстав направлялися рядові бійці й молодші командири.

Першим радянським виправним підрозділом стала армійська окрема штрафна рота 42-ї армії Ленінградського фронту, сформована за три дні до появи цього наказу, – 25.07.1942. Вона проіснувала менше трьох місяців – 10 жовтня 1942 року після повного знищення особового складу рота була розформована.

Нарком також наказав сформувати в межах кожної армії три-п'ять добре озброєних загороджувальних загонів (до 200 чоловік у кожному), поставити їх у безпосередньому тилу нестійких дивізій і зобов'язати “у випадку паніки, відступу без наказу частин дивізії – розстрілювати на місці панікерів і боягузів і тим допомогти чесним бійцям виконати свій обов'язок перед Батьківщиною”. При цьому слід зазначити ще один маловідомий факт: Червона армія була обтяжена середнім, старшим і вищим комадно-начальницьким складом. Іншими словами, у Червоній армії один офіцер перепадав на 6 солдатів і сержантів, тоді як в англійській армії цей показник дорівнює 1:15, японській – 1:19, у французькій 1:22, а у вермахті – 1:29. Якщо врахувати, що досить велика частина офіцерів проходила через штрафбати, то стане зрозумілою одна з причин нестачі офіцерів у роки війни. У 1942 в діючій армії було 48 армій, – тобто в середньому 192 загони, у 1943 – 260, 1944 – 224 загороджувальних загонів [1, с. 173].

Ця практика знайшла емоційне відображення в знаменитій пісні відомого барда В. Висоцького “Штрафні батальйони”:

“Всего лишь час дают на артобстрел.
 Всего лишь час пехоте передышки.
 Всего лишь час до самых главных дел:
 Кому – до ордена, ну, а кому – до “вышки”.
 За этот час не пишем ни строки.
 Молись богам войны – артиллеристам!
 Ведь мы ж не просто так, мы – штрафники.
 Нам не писать: “Считайте коммунистом”.
 ...Считает враг – морально мы слабы –
 За ним и лес, и города сожжены,
 Вы лучше лес рубите на гробы –
 В прорыв идут штрафные батальоны!
 Вот шесть ноль-ноль, и вот сейчас – обстрел.
 Ну, бог войны! давай – без передышки!
 Всего лишь час до самых главных дел:
 Кому – до ордена, а большинству – до “вышки” [6].

Проте щодо наказу НКО № 227 існує чимало думок і оцінок. Наприклад:

1. Маршал Радянського Союзу А. М. Василевський говорить, що це був найсильніший документ воєнного часу за патріотичним змістом, за рівнем емоційного сприйняття. Так, була різкість і категоричність оцінок наказу, але їх виправдовувала дуже сувора реальність. У наказі нас приваблював соціальний і моральний зміст. Читаючи його, ми всі задумалися, чи всі сили віддаємо на боротьбу [8, с. 209].

2. Маршал Радянського Союзу А. Г. Жуков щодо цього наказу писав: “Місцями у військах з’являлися панічні настрої і порушення військової дисципліни. Прагнучи позбавитися морального падіння військ, Сталін і видав цей наказ”.

Як бачимо, в мемуарах Жукова наказ № 227 оцінюється позитивно. Але вже у 1956 році, тобто після смерті Сталіна, він говорить, що Сталін безпідставно звинувачує населення нашої країни у боягузтві, оскільки війська ще до того, як був виданий наказ, були здатні не лише оборонятися, але і завдавати серйозних поразок ворогу. Таким наказом Сталін незаслужено принизив бойові і моральні якості солдатів, офіцерів і генералів. Жуков вважає, що це було зроблено з метою відвести від себе провину і гнів народу за непідготовленість і допущені помилки в управлінні військами від Ставки до дивізії включно [7, с. 286].

Зрозуміло, що на той час, коли Жуков і Василевський готували до видання свої мемуари, в умовах жорсткої цензури було не прийнято негативно оцінювати дії вищого керівництва.

Поряд з позитивними оцінками наказу № 227 були і негативні. Червоноармієць 2-го батальйону 22-ї МСБР Касатонов сказав, що наказів пишуть багато, але якщо не вистачає сил, пиши хоч ще декілька – все одно нічого не допоможе. Червоноармієць 80-го артполку Колотило: “Не вірю в наказ. Як минулого року тікали від німців, так і тепер будемо тікати за Волгу і на Урал” [10, с. 111].

Стосовно штрафних частин, створених за наказом Наркома оборони № 227, то вони не мали нічого спільного з виправними установами, а являли собою звичайні стрілецькі частини, життя й повсякденна діяльність яких у повному обсязі відповідали вимогам статутів Збройних сил. Принципова різниця полягала в тому, що особовий склад окремих штрафних батальйонів (ОШБ) і рот (ОШР) поділявся на постійний (командно-начальницький склад) і змінний (власне штрафники). Командири призначалися на посади у звичайному порядку, отримуючи порівняно з офіцерами лінійних частин пільги по нарахуванні загальної

вислуги років, вислуги у військовому званні, а також підвищену платню в грошах.

І. Н. Третьяков – командир штрафної роти згадує: “Які пільги були у мене: платня – 1 100 рублів, 5 % – вислуги, 20 % – польових. Всього – 1 375 рублів. Командир звичайної стрілецької роти отримував 750 рублів; за один рік і три місяці двічі підвищували у званні” [10, с. 58].

Кадрові військовослужбовці нібито були беззастережно чисті перед законом. Більше того, вони підбиралися, як зажадав нарком оборони, з-поміж вольових і тих, хто найбільше прославив себе в боях, командирів і політпрацівників. Командир і комісар батальйону користувалися стосовно штрафників дисциплінарною владою командира і комісара дивізії, командир і комісар роти – владою командира й комісара полку.

Змінники направлялися в штрафні частини на строк від одного до трьох місяців або за наказом відповідного командира (таким правом були наділені командири дивізій і окремих бригад і вище відносно офіцерів, командири полків і вище – стосовно рядового й сержантського складу), або військовим трибуналом, якщо були засуджені з відстрочкою виконання вироку до закінчення бойових дій. У ході війни до них приєднувалися особи, звільнені з виправних колоній і таборів, а також засуджені, як правило, за нетяжкі злочини. За неповними даними, за роки війни виправні табори і колонії НКВС достроково звільнили й відправили в діючу армію близько 1 млн. чоловік [9]. Правда, лише деяка частина з них потрапляла у штрафні формування, більшість поповнили звичайні лінійні частини.

Таким чином, офіцери за порушення дисципліни (від молодшого лейтенанта до полковника включно) направлялися в штрафні батальйони, рядовий і сержантський склад – у штрафні роти. Колишні офіцери потрапляли у штрафні роти тільки в тому випадку, якщо згідно з вироком військового трибуналу вони були позбавлені військового звання. Усі ж військовослужбовці змінного складу, незалежно від того, яке військове звання вони мали до відправки у штрафну частину, воювали на правах штрафних рядових.

Ось що являв собою змінний склад 8-го ОШБ Сталінградського (Донського) фронту відразу після його укомплектування: колишній начальник штабу дивізії, начальник штабу танкової бригади, начальник політвідділу стрілецької бригади, військові комісари дивізії, танкової й стрілецької бригад, 12 командирів полків і п’ять командирів батальйонів, 40 командирів рот і батарей, начальник шпиталю, райвоєнком, начальник військторгу, секретар військового трибуналу і навіть колишній оперуповноважений відділу НКВС [9].

Причини, через які люди потрапляли у штрафні частини, були різноманітні: дезертирство, паніка і боягузтво на полі бою, втеча, переховування, хуліганські дії, втрата секретних документів, невиконання військового завдання.

Нерідко можна почути, що знаходження військовослужбовця у штрафній частині означало вірну загибель. Так, небезпека загинути була в штрафника велика, але все-таки не стовідсоткова. Людина мала шанс зберегти життя й при цьому ще й відзначитись. Сама можливість вибору означала дуже багато. А як могла скластися доля військовослужбовця, який ухилився від бою, не підкорився наказу командира, а якщо він – дезертир? Закони воєнного часу передбачали за більшість військових злочинів розстріл, у кращому разі – тривале ув'язнення. А в штрафника була можливість залишитися живим і повернути собі чесне ім'я.

За неповні три роки (штрафні частини існували аж до кінця війни) налічувалося 65 ОШБ і 1048 ОШР, причому їх кількість не була постійною і вже з 1943 р. стала зменшуватися.

Відповідно до архівних звітно-статистичних документів Генерального штабу Збройних сил СРСР у штрафні частини було направлено 427 910 чоловік змінного складу, що становило 2,7 % у 1943 році і до 1,3 % у 1945 р., що не дає підстави говорити про їх вагомий внесок у Перемогу [9].

Завершує історію радянських штрафних підрозділів 32-га армійська штрафна рота 1-ї Ударної армії, розформованої 6 червня 1945 року.

Оскільки штрафні формування були по своїй суті звичайними стрілецькими частинами, бойова діяльність і організація служби в них регулювалися загальновійськовими статутами. Немає нічого, що споріднювало б їх з установами виправного характеру. “Виправлялися” вони лише одним – неодмінною участю в бойових діях.

Звичайно, тактичні можливості штрафних підрозділів були простими, оскільки вони являли собою стрілецькі формування і мали легке озброєння. Їх використовували в інтересах з'єднань і частин, яким вони тимчасово надавалися: штрафний батальйон – стрілецькій дивізії, рота – стрілецькому полку.

Навіть будучи укомплектованими, штрафні підрозділи рідко діяли в повному складі. Як правило, їх ділили на групи, які окремо надавалися тій або іншій стрілецькій частині, що також звужувало і без того їх скромні тактичні можливості. Проте при відповідній підготовці й вмілому командуванні вони успішно вирішували нехай часткові, але важливі бойові завдання – проривали ворожу оборону, штурмували опорні й населені пункти, вели розвідку боєм і т.д.

Штрафники, безумовно, гостріше, ніж бійці лінійних частин, відчували необхідність виконати наказ командування, незважаючи ні на які обставини. Додатковий стимул до активних дій очевидний: щоб розраховувати на реабілітацію, одного перебування на передовій лінії для них було недостатньо, потрібно було активно показати самопожертву, героїзм, спокутувати провину, як вимагав наказ № 227 – кров'ю. Усіх загиблих у боях штрафників посмертно реабілітували, судимість (якщо вони були направлені у штрафну частину військовим трибуналом) знімалася. Їхнім сім'ям призначалася пенсія. Ті ж штрафники, кому пощастило залишитися в живих, звільнялися за трьох обставин: достроково – у разі поранення, достроково – за бойові успіхи, після закінчення призначеного терміну [5].

Висновки. Аналізуючи все вищесказане, стає зрозуміло, що ця тема має ще багато загадок і відкрита для нових досліджень. Не існує однозначних думок ні щодо наказу № 227, ні щодо діяльності загорджувальних і штрафних формувань. Ми маємо безліч різноманітних фактів і свідчень, ставлення до яких, мабуть, у кожного буде індивідуальне. Як би там не було, це той багатозначущий факт у нашій історії, який вже відбувся, і змінити, на жаль, ми вже нічого не зможемо. А говоримо ми про це для того, щоб не дай Боже, нічого подібного ніколи не повторилося, щоб всі розуміли, що найцінніше – це людське життя.

Література

1. Василевский А. М. Дело всей жизни / А. М. Василевский. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 415 с.
2. Васильченко А. Штрафбаты Гитлера. Живые жертвы вермахта / А. Васильченко. – М. : Яуза-пресс. – 2008. – 176 с.
3. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1985. – 569 с.
4. Володарский Е. Прорыв “Штрафбата” / Е. Володарский // Московский комсомолец. – 2004. – 28 ноября.
5. Волинов В. Семь мифов о штрафниках / В. Волинов // Тайны прошлого. – № 13. – 2012. – 24 с.
6. Высоцкий В. Все стихи [Электронный ресурс] / В. Высоцкий. – Режим доступа : <http://rupoem.ru/vysotskiy/all.aspx#vsego-lish-chas-dayut>
7. Дайнес В. Штрафбаты и заградотряды Красной Армии / Владимир Дайнес. – М. : Эксмо ; Яуза, 2011. – 448 с.
8. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления : в 3 т. / Г. К. Жуков. – М. : АПН, 1990. – 10-е изд. – Т. 2. – 432 с.
9. Рубцов Ю. Наказ № 227 / Ю. Рубцов // Персонал Плюс. – № 39. – 10–16 жовтня 2007 р.
10. Рубцов Ю. Штрафники Великой Отечественной. В жизни и на экране / Ю. Рубцов. – М. : Вече, 2007. – 169 с.
11. Сталин И. В. Приказ № 227 от 28.07.1942 / И. В. Сталин // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 8. – 3 с.

Отримано 01.06.2012

Summary

Troyan Victor. Punitive formation during the Great Patriotic War: moral-psychological aspects.

The author examines the not popular till recent time pages of history – creation and activity of the penalty forming. Founded as early as years of civil war, these parts became the mass phenomenon in the years of Great Patriotic war. Their battle appendix to present time remains one of dark, debatable, insufficiently known pages of history to present time. The theme of the penalty forming bore the enormous amount of myths, rumours and legends: “condemned to death from penalty forming”, “barrages detachments that shoot it”, “fields covered by troupes” et cetera. On the basis of earlier undertaken research on this theme, the author shows the real picture of creation, addition and application of the penalty forming on fronts of war.

Keywords: *barrage detachment, penalty battalion, penalty company, permanent staff, variable staff, military tribunal.*

УДК 159.9:35.08

Ганна УЛУНОВА

ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ЯК ІНВАРІАНТ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена психологічній культурі державних службовців як інваріанту професійної культури. На основі компетентісного підходу до професійної культури визначаються інваріанти професійної психологічної культури державних службовців.

Ключові слова: *професійна культура, професійна психологічна культура, інваріанти професійної психологічної культури.*

Постановка проблеми. Модернізація державної служби є актуальним завданням українського суспільства. У запеклих дискусіях визначаються її напрямки та строки, механізми реалізації та критерії оцінки. При наявності розбіжностей у поглядах з означених питань усі причетні до даного процесу збігаються в одному: метою модернізації державної служби є підвищення ефективності професійної діяльності державних службовців, що неможливо без покращення професійної культури чиновників. Розвиток професійної культури, у свою чергу, відбуватиметься за умови прогресивної динаміки усіх її інваріантів, у тому числі й психологічної культури.

Аналіз актуальних досліджень. Усі дослідження, присвячені даній тематиці, можна умовно поділити на дві групи. До першої належать роботи С. В. Алієвої, Н. Г. Багдасарьян, Г. А. Балла, В. Г. Ігнатова,